

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο
τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας

Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ-ΚΡΙΤΣΙΜΑΛΛΗ

doi: [10.12681/dchae.476](https://doi.org/10.12681/dchae.476)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ-ΚΡΙΤΣΙΜΑΛΛΗ Β. (2011). Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 125–136. <https://doi.org/10.12681/dchae.476>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο
του Ταξιάρχη Λοκρίδας

Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ, Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ-
ΚΡΙΤΣΙΜΑΛΛΗ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 125-136

ΑΘΗΝΑ 2006

Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΛΟΚΡΙΔΑΣ

Ο ναός του Ταξίαρχη, ανάμεσα στα χωριά Άγναντη και Γκολέμη της επαρχίας Λοκρίδας, εντοπίστηκε και δημοσιεύθηκε από τον Α. Ορλάνδο το 1929¹. Πρόκειται για ένα μικρό σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με μία μόνο κόγχη στα ανατολικά. Στα ερείπια του κτίσματος υπήρχαν πολυάριθμα μαρμάρινα μέλη, προερχόμενα από θυρώματα, παράθυρα και το μαρμάρινο τέμπλο που έφρασε τα ανοίγματα ανάμεσα στους διαχωριστικούς τοίχους του ιερού. Με βάση τα ανευρεθέντα μέλη, ο Α. Ορλάνδος επιχείρησε μια σχεδιαστική αναπαράσταση του κεντρικού και του ενός πλάγιου τμήματος του τέμπλου².

Το 1972 τα μαρμάρινα μέλη του Ταξίαρχη μεταφέρθηκαν από τον Π. Λαζαρίδη³ σε περιφραγμένο χώρο πλάι στον ενοριακό ναό του χωριού Άγναντη, όπου και παρέμειναν έως το 1998, όταν περισυνελέγησαν από την 7η Ε.Β.Α. και μεταφέρθηκαν στα εργαστήριά της στη Λάρισα. Η προσεκτική εξέταση των μελών του τέμπλου κατά τη διάρκεια της καταγραφής και συντήρησής τους⁴, αλλά και κατά την προσπάθεια ανασύστασης της αρχικής μορφής του, μας οδήγησε σε μια σειρά διαπιστώσεων που τροποποιούν σε ορισμένα σημεία την αρχική πρόταση του Ορλάνδου.

Επιστόλια

Τα τρία τεμάχια ΦΛ 38-39-40⁵ ανήκουν στο επιστόλιο του κεντρικού τμήματος, όπως αποδεικνύεται από το μήκος τους: τα ΦΛ 38 και 39 συνενώνονται και έχουν

ολικό μήκος 1,785 μ., ενώ το ΦΛ 40, που είναι σπασμένο στο αριστερό τμήμα του, έχει μήκος 0,835 μ. Αναμφίβολα και τα τρία ανήκουν στην κάτω ζώνη, διότι η κάτω επιφάνειά τους είναι λεία και φέρει ανάγλυφα κοσμήματα ανά αποστάσεις (ένα σε κάθε μέλος), που πρέπει να κατείχαν το μέσον των διαστύλων του τέμπλου.

Στην αναπαράσταση του Α. Ορλάνδου ο διάκοσμος της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου αποτυπώνεται κάτω ακριβώς από το σχέδιο της όψης⁶. Στο αριστερό διάστυλο σημειώνεται ορθά κόσμημα μεγωνιώδεις αντιθετικούς βλαστούς που απολήγουν σε ανθέμια, το οποίο, όπως διαπιστώσαμε, επαναλαμβάνεται στο δεξιό διάστυλο, δηλαδή στη θέση που στο σχέδιο υπάρχει κόσμημα σε σχήμα κλείδας Σολομώντα· αυτό το τελευταίο καταλαμβάνει στην πραγματικότητα τη θέση του κενού τετραγώνου στο μέσον του κεντρικού διαστύλου (Εικ. 1, κάτω).

Ο Ορλάνδος υπολογίζει το μήκος του επιστυλίου σε 2,82 μ.⁷ και αιτιολογεί τη διαφορά σε σχέση με το εύρος του ανοίγματος των πεσσών (2,76 μ.) με εντοίχιση των επιπλέον 6 εκ. στην τοιχοδομία. Δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι, δεδομένης της απώλειας του αριστερού τμήματος του ΦΛ 40, το μήκος των 2,82 μ. προέκυψε από το διπλασιασμό του μήκους του αριστερού μισού του επιστυλίου, δηλαδή του τμήματος από το αριστερό άκρο μέχρι το μέσον του κεντρικού κοσμήματος (ανάγλυφο κιβώριο) που είναι 1,41 μ. Ωστόσο, η αριστερή ακόσμητη ταινία (στο ΦΛ 38) έχει πλάτος 0,08 μ., ενώ η δεξιά (στο ΦΛ 40) μόλις 0,035 μ. Επομένως το κεντρικό κόσμημα δεν λειτουργεί ως άξονας συμμετρίας.

¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ο Ταξίαρχης τῆς Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* ΣΤ' (1929), 355-368 (στο εξής: Ορλάνδος, *ΕΕΒΣ* 1929).

² Ο.π., εικ. 14 και 15.

³ Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, 390-391.

⁴ Ευχαριστίες οφείλω στους συντηρητές ΤΕ κ.κ. Ιω. Στεφανή και Αλ. Κριτσιμάλλη, καθώς και στην αρχαιολόγο κ. Μ. Βλαχάκη. Οι εργασίες συντήρησης και οι προσπάθειες αποκατάστασης του τέ-

μπλου έγιναν με σκοπό την έκθεσή του στο υπό σύσταση Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας στην Υπάτη.

⁵ Η αρίθμηση των μελών αντιστοιχεί στο βιβλίο εισαγωγής της 7ης Ε.Β.Α.

⁶ Ορλάνδος, *ΕΕΒΣ* 1929, εικ. 14.

⁷ Ο.π., 362.

Ο μόνος τρόπος να υπολογιστεί το ακριβές μήκος του επιστυλίου είναι να διαπιστωθεί το μήκος του απωλεσθέντος τμήματος του ΦΛ 40, πράγμα εύκολο αν υπολογίσουμε τον αριθμό των επαναλαμβανόμενων ρομβοειδών μοτίβων. Από τους αριθμούς των ρόμβων αριστερά και δεξιά του γρύπα στο αριστερό πλήρες τμήμα του επιστυλίου διαπιστώνουμε ότι η απώλεια έχει μήκος ίσο με το πλάτος ενός ρόμβου, δηλαδή $\pm 0,15$ μ. Έτσι το συνολικό μήκος του επιστυλίου είναι $\pm 2,77$ μ. ($1,785+0,835+0,15$ μ.). Η διάσταση επιβεβαιώνεται αν διπλασιάσουμε το μήκος που έχει το ήμισυ του ανάγλυφου τμήματος μέχρι το κεντρικό κόσμημα, εξαιρώντας από τον υπολογισμό τις πλευρικές ταινίες. Η απόσταση αυτή είναι $1,33$ μ., επομένως το ολικό μήκος θα πρέπει να είναι $2,66$ μ. Το σωζόμενο τμήμα του ανάγλυφου διακόσμου συνολικά είναι $2,505$ μ. Η διαφορά των δύο μεγεθών δίνει και πάλι τα υπολειπόμενα $0,15$ μ. Τέλος, η ορθότητα των υπολογισμών μας επιβεβαιώνεται και από το άνοιγμα των πεσσών που, σύμφωνα με τον ίδιο τον Ορλάνδο, είναι $2,76$ μ.

Όπως διαπιστώθηκε, το επιστύλιο δεν είναι λαξευμένο σε ενιαίο κομμάτι μαρμάρου. Η δεξιά παρειά του ΦΛ 39 είναι επιμελώς λειασμένη και στο δεξιό άκρο της άνω επιφάνειάς του υπάρχουν ίχνη υποδοχής δύο παράλληλων μεταλλικών συνδέσμων, που διαπιστώνονται αντίστοιχα και στο αριστερό άκρο της άνω επιφάνειάς του ΦΛ 40. Αυτό σημαίνει ότι, λόγω του μεγάλου του μήκους, το επιστύλιο λαξεύτηκε σε δύο χωριστά τμήματα μαρμάρου, που ενώθηκαν με μεταλλικούς συνδέσμους στην άνω επιφάνειά τους.

Η παρατήρηση του Ορλάνδου για την ύπαρξη δεύτερης ζώνης (κοσμήτη) στο επιστύλιο του κεντρικού τμήματος φαίνεται ακριβής. Το μέλος ΦΛ 41 με το μεγάλο προβάλλον κομβίο έχει αδρή κάτω επιφάνεια, σχηματίζει δε μπροστά και κάτω μια μικρή προεξοχή, για να πατάει καλύτερα στο κάτω τμήμα, και παρουσιάζει έντονη κλίση στην άνω επιφάνεια. Ωστόσο, η σχεδιαστική αποκατάσταση της άνω ζώνης⁸ δεν είναι ορθή. Κατά τις εργασίες συντήρησης διαπιστώθηκε ότι το ΦΛ 41 συνανήκει και συνενώνεται με το ΦΛ 42⁹, αλλά και με το ΦΛ 43, που συμπληρώνει το κενό του δεξιού τμήμα-

τος του ΦΛ 42 και σχηματίζει ένα δεύτερο ανάγλυφο κομβίο. Το ολικό μήκος του τμήματος αυτού είναι $1,50$ μ., γεγονός που επιβεβαιώνει ότι πρέπει να αποδοθεί στο τέμπλο του κεντρικού τμήματος (το πλάτος των πλάγιων ανοιγμάτων είναι περίπου $1,40$ μ.). Ωστόσο, ανάμεσα στα δύο κομβία μεσολαβούν τρία τοξωτά σχήματα και όχι επτά, όπως φαίνεται στη σχεδιαστική αποκατάσταση του Ορλάνδου, η δε αριστερή πλάγια επιφάνεια του ΦΛ 41 είναι λεία, γεγονός που υποδεικνύει ότι αποτελούσε το ακραίο αριστερό τμήμα του επιστυλίου. Έτσι, ολόκληρο το σωζόμενο τμήμα αποτελούσε το αριστερό ήμισυ, το δε κομβίο του ΦΛ 43 καταλάμβανε το μέσον του επιστυλίου, πάνω από το ανάγλυφο κιβώριο της κάτω ζώνης, ενώ ένα ακόμη κομβίο θα πρέπει να υπήρχε σε απόσταση $0,54$ μ. δεξιά του κεντρικού (Εικ. 1).

Το ένα από τα δύο επιστύλια των πλάγιων κλιτών (ΦΛ 51) διατηρείται ακέραιο (Εικ. 2), με μήκος $1,41$ μ.¹⁰ και ύψος ίσο με αυτό της κάτω ζώνης του κεντρικού τμήματος ($0,175$ μ.). Στο μέσον της κάτω επιφάνειάς του φέρει και αυτό ανάγλυφο κόσμημα με ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο, ο οποίος με τη σειρά του εγγράφεται σε τετράγωνο. Το τμήμα γείσου της εικ. 18 στη δημοσίευση δεν ανήκει σε επιστύλιο, όπως υποθέτει ο Ορλάνδος¹¹, διότι η πίσω πλευρά του είναι κυρτή και λεία, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα τμήματα επιστυλίων που η πίσω πλευρά τους είναι αδρή και κομμένη κατακόρυφα, η δε βάση του είναι πολύ στενή, μόλις $0,16$ μ. έναντι $0,25-0,26$ μ. των άλλων επιστυλίων. Αντίθετα, ένα τμήμα που πρέπει με βεβαιότητα να ταυτιστεί ως μέρος του δεύτερου πλάγιου επιστυλίου είναι το ΦΛ 48-49 που αποτελείται από δύο συνανήκοντα και συνενούμενα τεμάχια (Εικ. 3)¹². Το τμήμα αυτό, όχι μόνο έχει λεία την κάτω επιφάνειά του, αλλά διατηρεί και ίχνος του κεντρικού ανάγλυφου κοσμήματός της στο αριστερό άκρο (ΦΛ 48). Το πλάτος της βάσης του είναι ίσο με το πλάτος των υπόλοιπων επιστυλίων ($0,25$ μ.).

Τα υπόλοιπα τμήματα στην εικ. 20 της δημοσίευσης του Ορλάνδου διαπιστώθηκε ότι συνανήκουν και συνενώνονται σε ένα τμήμα (ΦΛ 50) μήκους $0,983$ μ.¹³. Η θέση τους βρίσκεται πιθανότατα στην άνω ζώνη ενός από τα

⁸ Ο.π., εικ. 14.

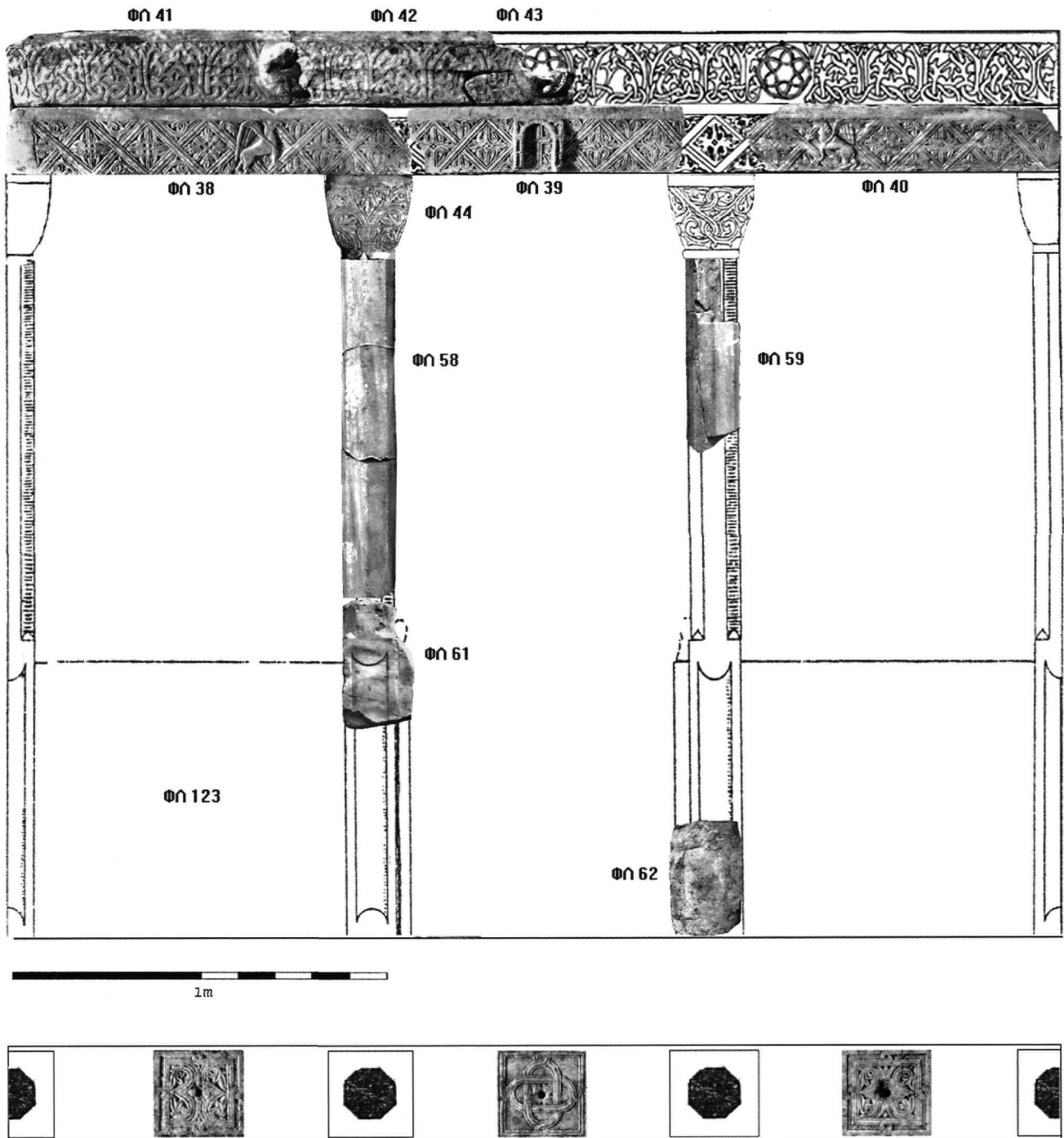
⁹ Ο.π., εικ. 19.

¹⁰ Δηλαδή λίγο στενότερο από το άνοιγμα ($1,45$ μ.) που σημειώνει ο Ορλάνδος για τα παραβήματα.

¹¹ Ορλάνδος, *ΕΕΒΣ* 1929, 365.

¹² Στην εικ. 20 της δημοσίευσης του Ορλάνδου απεικονίζεται κάτω μόνο το δεξιό τεμάχιο ΦΛ 49.

¹³ Η σωστή σειρά σύνδεσης από τα αριστερά προς τα δεξιά είναι: αριστερό τμήμα στη μεσαία σειρά της εικ. 20, άνω τμήμα, δεξιό τμήμα στη μεσαία σειρά.

Εικ. 1. Ταξίαρχης Λοκρίδας. Αποκατάσταση τέμπλου ιερού βήματος.

πλάγια επιστύλια (Εικ. 2), διότι: α) η κάτω επιφάνειά τους είναι αδρή, β) η πίσω πλευρά τους έχει έντονη κλίση, γ) σχηματίζουν την ίδια προεξοχή πρόσφυσης με τα τμήματα της άνω ζώνης του κεντρικού επιστυλίου, δ)

το πλάτος τους είναι ανάλογο με αυτά (0,185 έναντι 0,195 μ. του κεντρικού) και ε) έχουν ακριβώς τον ίδιο διάκοσμο με το θραύσμα του επιστυλίου της κάτω ζώνης ΦΛ 48-49.

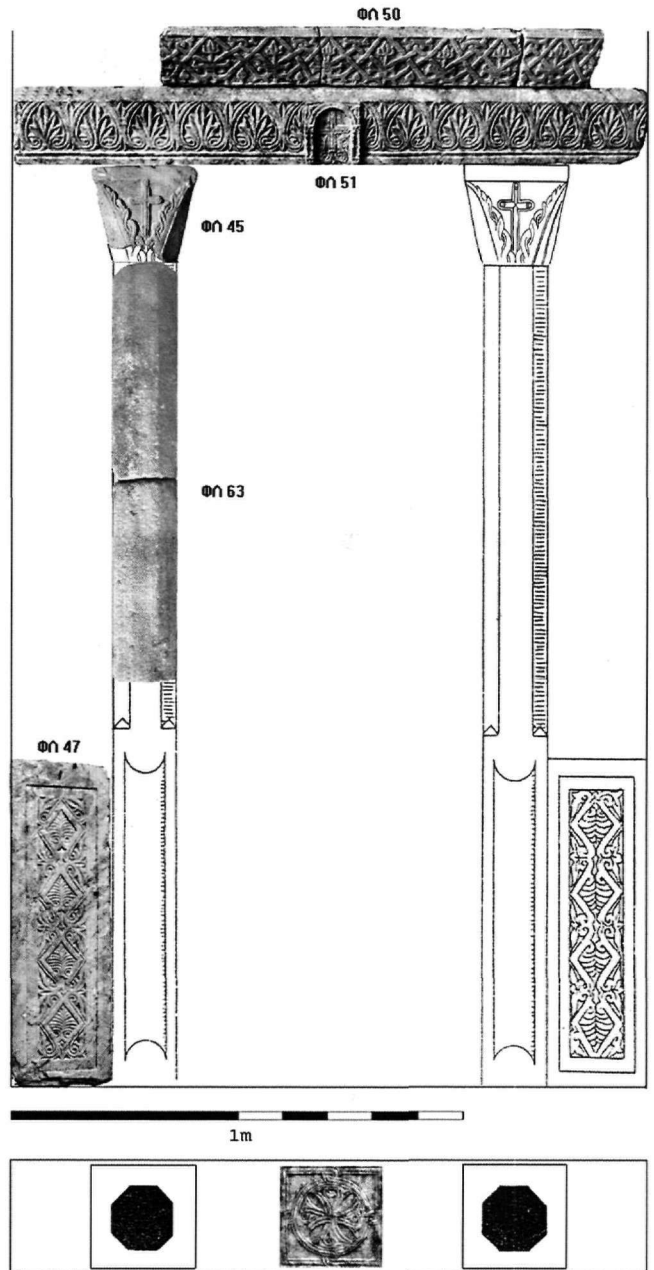
Φέροντα στοιχεία

Δύο θραύσματα πεσίσκων με διατομή 0,20×0,14 μ., από λευκό μάρμαρο και με απλοποιημένο διάκοσμο αποδόθηκαν από τον Ορλάνδο στα κεντρικά στηρίγματα του τέμπλου του βήματος (Εικ. 1). Στην εσωτερική πλευρά τους υπήρχε συμφυής ταινία σταθμού βημοθύρου πλ. 0,02 και πάχ. 0,10 μ. και στο άνω τμήμα τους διαμορφωνόταν οκταγωνική βάση υποδοχής του υπερκείμενου κιονίσκου. Σώθηκε το άνω τμήμα του αριστερού (ΦΛ 61) και το κάτω τμήμα του δεξιού (ΦΛ 62) πεσίσκου. Ο Ορλάνδος υπολογίζει το αρχικό ύψος τους σε 0,90-1 μ.¹⁴

Κατά τις εργασίες του 1998 βρέθηκε ένας σχεδόν ακέραιος ακόσμητος πεσίσκος, χωρίς σταθμό βημοθύρου, αλλά με συμφυή γένεση ημιοκταγωνικού κιονίσκου (ΦΛ 64). Έχει ύψος 0,89 και διατομή 0,14×0,14 μ. Επομένως, και το ύψος των θραυσμάτων ΦΛ 61-62, που αποδίδονται στο κεντρικό τμήμα, θα ήταν τουλάχιστον 0,90 μ. Ο πεσίσκος ΦΛ 64 δεν θα μπορούσε να αποτελεί ακραίο στήριγμα του κεντρικού τμήματος του τέμπλου, διότι αφ' ενός, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν υπήρχε επαρκής χώρος για την τοποθέτηση ακραίων στηριγμάτων κανονικών διαστάσεων και αφ' ετέρου το υλικό του (σκούρο γκρίζο μάρμαρο) έρχεται σε έντονη αντίθεση με το λευκό μάρμαρο των υπόλοιπων μελών του κεντρικού τμήματος. Το πιθανότερο είναι ότι ανήκε στο τέμπλο ενός από τα παραβήματα (τα οποία προφανώς, λόγω του μικρού πλάτους τους, δεν διέθεταν πλευρικά στηρίγματα), ίσως μάλιστα στο λιγότερο πολυτελές διακοσμημένο, δηλαδή στο διακονικό (Εικ. 3), δεδομένου ότι διαφοροποίηση στο μάρμαρο και στο διάκοσμο παρατηρείται και στα κιονόκρανα των παραβημάτων. Βρέθηκαν επίσης μερικά τεμάχια ενός δεύτερου πεσίσκου που δεν συγκολλούνται μεταξύ τους.

Από τα διάφορα τεμάχια οκταγωνικών κιονίσκων προέκυψαν, μετά από συγκολλήσεις, τρεις, ακέραιοι ή μη, από τους οποίους οι δύο (ΦΛ 58 και 59) είναι από λευκό μάρμαρο με αχνές γκριζές φλεβώσεις. Οι δύο κιονίσκοι έχουν διάμετρο 0,14 μ., ενώ ο τρίτος (ΦΛ 63) είναι από γκρίζο χονδρόκοκκο μάρμαρο και έχει διάμετρο 0,135 μ. Οι δύο πρώτοι, λόγω της καλύτερης ποιότητας του υλικού, πρέπει να προέρχονται από το κεντρικό τμήμα (Εικ. 1), ενώ ο τρίτος από ένα εκ των πλαγίων (Εικ. 2).

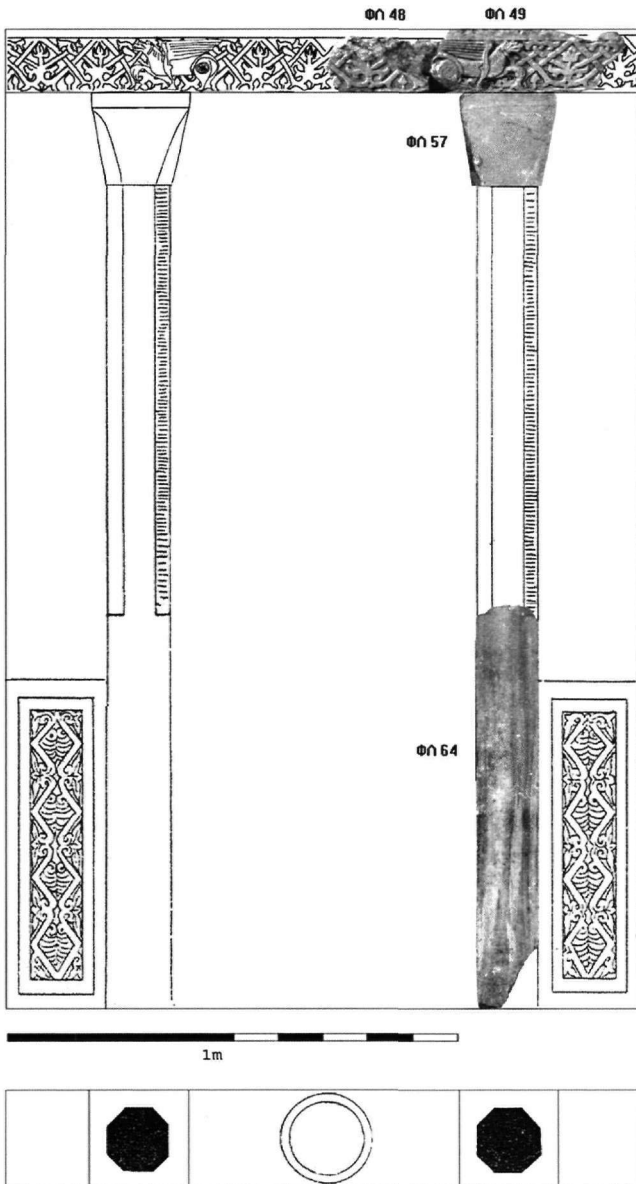
Από τα κιονόκρανα της εικ. 12 της δημοσίευσης του Ορλάνδου βρέθηκε μόνο ένα (ΦΛ 44). Κοσμεύεται στις δύο πλευρές του με κάλαθο φολιδατώ, από τον οποίο φύονται βλαστοί (όπως το δεξιό της εικ. 12) και στην κύρια όψη με κάλαθο που φέρει ανάγλυφες πτυχώσεις (όπως το κεντρικό της εικ. 12). Η πίσω του όψη είναι ακόσμη-

Εικ. 2. Αποκατάσταση τέμπλου προθέσεως.

τη. Όπως προκύπτει, ωστόσο, από τη σύγκριση των αποκρούσεων, οι δύο φωτογραφίες (κεντρική και δεξιά) της εικ. 12 δεν απεικονίζουν δύο διαφορετικά κιονόκρανα,

¹⁴ Ορλάνδος, *ΕΕΒΣ* 1929, 360, εικ. 11.

Εικ. 3. Αποκατάσταση τέμπλου διακονικού.

αλλά τις δύο από τις τρεις όψεις του ΦΛ 44. Έτσι τα κιονόκρανα της εικ. 12 ήταν στην πραγματικότητα δύο, από τα οποία το ένα, το αριστερό, έχει χαθεί. Εντοπίστηκαν δύο ακόμη κιονόκρανα παρόμοιων διαστάσεων, αλλά

διαφορετικού τύπου. Το ένα (ΦΛ 45) είναι κολουροπυραμιδοειδές από λευκό μάρμαρο, όμοιο με του ΦΛ 44, και φέρει διάκοσμο στις δύο από τις τέσσερις πλευρές: στο μέσον της κάθε πλευράς υπάρχει σταυρός πλαισιωμένος από τις παρυφές σχηματοποιημένων φύλλων που απλώνονται στις τριγωνικές αποτμήσεις των γωνιών. Το άλλο κιονόκρανο (ΦΛ 57) είναι από γκρίζο μάρμαρο, ακόσμητο, επίσης με αποτετμημένες γωνίες.

Επειδή το κιονόκρανο ΦΛ 44 φέρει διάκοσμο και στις τρεις όψεις, θα πρέπει να τοποθετηθεί σε κεντρικό ως προς το θεατή σημείο, δηλαδή σε έναν από τους κεντρικούς κιονίσκους του μεσαίου κλίτους, συνδυασμένο πιθανότατα με το δεύτερο (το αριστερό) κιονόκρανο της εικ. 12 στη δημοσίευση του Ορλάνδου (Εικ. 1). Το κιονόκρανο ΦΛ 45 θα πρέπει να προέρχεται από τα παραβήματα, διότι φέρει διάκοσμο στις δύο μόνο πλευρές και θα ήταν ορατό υπό γωνία. Η καλή ποιότητα του υλικού και της εργασίας καθιστά πιθανότερη την προέλευσή του από το τέμπλο της προθέσεως (Εικ. 2). Το ακόσμητο κιονόκρανο ΦΛ 57 από γκρίζο μάρμαρο θα μπορούσε να επιστέφει τον κιονίσκο ενός από τους ακόσμητους γκρίζους πεσίσκους που θεωρήσαμε ότι ανήκουν στο τέμπλο του διακονικού (Εικ. 3).

Θωράκια

Από τα θωράκια που έφρασσαν τα πλευρικά διάστυλα του κεντρικού κλίτους δεν βρέθηκε κανένα ακέραιο και κατά τον Ορλάνδο είχαν πιθανότατα κλαπεί¹⁵. Ωστόσο, ένα μικρό θραύσμα με πολύ φθαρμένο ανάγλυφο διάκοσμο (ΦΛ 123), πάχ. 0,10 μ., ενδεχομένως να είναι ό,τι έχει απομείνει από αυτά.

Από τα θωράκια που αποδόθηκαν στα τέμπλα των παραβημάτων εντοπίστηκε μόνο ένα ακέραιο (ΦΛ 47), με ύψος 0,73, πλάτος 0,225 και πάχος 0,08 μ. (Εικ. 2). Δεν βρέθηκαν όμως τα δύο θραύσματα με όμοιο διάκοσμο που αναφέρονται στη δημοσίευση¹⁶. Με βάση τον κλασικίζοντα διάκοσμό τους και την καλή ποιότητα του υλικού και της εργασίας, θα μπορούσαν να αποδοθούν στο τέμπλο της προθέσεως. Η πιθανότητα ταύτισης δύο άλλων ανάγλυφων πλακών, μιας ακέρατης και μιας σωζόμενης κατά το ήμισυ¹⁷, με θωράκια προερχόμενα από το τέμπλο του διακονικού παρουσιάζει προβλήματα. Η ακέρατη πλάκα ΦΛ 46, που κατά την περισυλλογή του

¹⁵ Ο.π., 363.

¹⁶ Ο.π., 363, εικ. 16.

¹⁷ Ο.π., 360, εικ. 10.

1998 βρέθηκε σπασμένη σε δύο τμήματα¹⁸, έχει όμοιο πάχος (0,08 μ.) και πλάτος (0,22 μ.) με το θωράκιο ΦΛ 47, αλλά το ύψος της είναι μικρότερο (0,667 μ.) και η διαφορά από το ύψος του πεσσίσκου δύσκολα θα μπορούσε να γεφυρωθεί από έναν κανονικό καλυπτήρα. Επιπλέον, η μία μακρά παρυφή της απολήγει σε κυμάτιο και ραβδί, κάτι που προφανώς υποδηλώνει ότι δεν προοριζόταν να εφάπτεται αλλά να είναι ελεύθερη.

Εάν επιχειρήσουμε να αποκαταστήσουμε το τέμπλο σε μία κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη μορφή, αυτή θα έχει ως εξής:

α. Κεντρικό τμήμα (Εικ. 1). Η διαφορά πλάτους των πλευρικών ταινιών του επιστυλίου της κάτω ζώνης δημιουργεί μικρό πρόβλημα συμμετρίας. Η απόσταση από το μέσον του κεντρικού κοσμήματος της κάτω ζώνης (κιβώριο με σταυρό) και το μέσον του κεντρικού κομβίου της άνω ζώνης μέχρι το αριστερό άκρο είναι 1,42 μ., που σημαίνει ότι το δεξιό τμήμα είχε μήκος 1,35 μ. Η εξομάλυνση της ασυμμετρίας είχε επιτευχθεί, καθώς φαίνεται, με τη διεύρυνση του αριστερού διαστύλου, καθώς το αριστερό κόσμημα της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου, που πρέπει να καταλάμβανε το μέσον του, απέχει από το αριστερό άκρο περισσότερο (0,39 μ.) σε σχέση με το δεξιό (0,34 μ.).

Επειδή η απόσταση από το μέσον του κεντρικού κοσμήματος της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου μέχρι το κέντρο των πλάγιων κοσμημάτων είναι 0,91 μ., το κέντρο κάθε οκταγωνικού κιονίσκου θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσά τους και σε απόσταση 0,45 μ. από αυτά.

Ημοκταγωνικοί κιονίσκοι, οι οποίοι σύμφωνα με την αναπαράσταση του Ορλάνδου ακουμπούσαν στους ανατολικούς πεσσούς, στηρίζοντας τα άκρα του κεντρικού επιστυλίου, δεν βρέθηκαν. Είναι πάντως γεγονός ότι οι αποστάσεις των κοσμημάτων της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου, που ορίζουν τα κέντρα των διαστύλων, δικαιολογούν την αποκατάσταση ακραίων ημικιώνων και μισών κιονοκράνων, γι' αυτό και η σχετική διαμόρφωση επαναλαμβάνεται –με κάθε επιφύλαξη– και στη δική μας πρόταση αποκατάστασης¹⁹.

Το ύψος του τέμπλου μπορεί να υπολογιστεί με σχετική ακρίβεια. Λαμβάνοντας υπόψη το ύψος (0,90 μ.) του

μοναδικού ακέραιου πεσσίσκου (ΦΛ 64) που αποδόθηκε στο τέμπλο του διακονικού, του οκταγωνικού κιονίσκου ΦΛ 58 που μετά τη συγκόλληση των τεμαχίων του είναι ακέραιος (0,87 μ.), το ύψος του κιονοκράνου ΦΛ 44 (0,225 μ.) και των δύο ζωνών του επιστυλίου (0,175 + 0,195 μ.), το ολικό ύψος που προκύπτει για το κεντρικό τμήμα είναι 2,365 μ. Πάντως, οι πεσσίσκοι του ιερού βήματος θα μπορούσαν να είναι ψηλότεροι από αυτούς των παραβημάτων, φτάνοντας το 1 μ., για να δίδεται περισσότερη έμφαση στο κύριο τμήμα του τέμπλου. Έτσι το συνολικό ύψος των 2,365 μ. θα πρέπει να θεωρηθεί ως ελάχιστο.

β. Παραβήματα (Εικ. 2 και 3). Η αποκατάσταση της μορφής των πλάγιων τμημάτων δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Θα πρέπει να δεχτούμε ως λογική την αποκατάσταση του Ορλάνδου, δηλαδή τη στήριξη με δύο οκταγωνικούς κιονίσκους που φέρονταν από πεσσίσκους. Το πλάτος του θωρακίου ΦΛ 47 μας δίνει και την απόσταση κάθε στηρίγματος από τα άκρα (0,22 μ.). Το ύψος των πλάγιων τμημάτων θα μπορούσε να υπολογιστεί, κατ' αναλογία με το κεντρικό, ως εξής: Αν θεωρήσουμε ότι και εδώ το ύψος των πεσσίσκων θα ήταν 0,90 μ., των οκταγωνικών κιονίσκων περίπου 0,90 μ. (όσο του ΦΛ 63), των κιονοκράνων 0,215 μ. (όσο του ΦΛ 45) και των επιστυλίων 0,175 μ. (για την πρόθεση) ή 0,14 μ. (για το διακονικό)+0,13 μ. (όσο το ύψος του ΦΛ 50 που ανήκει στη δεύτερη ζώνη του ενός ή του άλλου παραβήματος), τότε το τέμπλο της προθέσεως πρέπει να είχε ύψος 2,19 μ. με μία ζώνη ή 2,32 μ. με δύο ζώνες και το τέμπλο του διακονικού 2,155 μ. με μία ζώνη ή 2,285 μ. με δύο ζώνες.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Όπως ήδη παρατήρησε ο Ορλάνδος²⁰, τα μαρμάρινα μέλη του τέμπλου του Ταξιάρχη μπορούν να διακριθούν με βάση το διάκοσμο και την τεχνοτροπία σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν όσα ακολουθούν μια κλασικίζουσα αντίληψη στο διάκοσμο και μια πλαστικότερη απόδοση στην εκτέλεση, δηλαδή τα μέλη της κάτω ζώνης του επιστυλίου του κεντρικού τμήματος

¹⁸ Το θραύσμα της άλλης πλάκας έχει χαθεί.

¹⁹ Η απόσταση κάθε κοσμήματος της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου από τον αντίστοιχο κεντρικό οκταγωνικό κιονίσκο είναι 0,26 μ. Η απόσταση του δεξιού κοσμήματος της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου από το δεξιό άκρο είναι 0,34 μ. Επομένως δικαιο-

λογείται η τοποθέτηση ενός ημικίονα πάχους 0,07 μ. Φυσικά, η απόσταση του αριστερού κοσμήματος θα ήταν μεγαλύτερη, λόγω της ασυμμετρίας που προαναφέρθηκε.

²⁰ Ορλάνδος, *ΕΕΒΣ* 1929, 366.

(ΦΛ 38-40), το ακέραιο επιστύλιο παραβήματος ΦΛ 51, τα δύο κοσμημένα κιονόκρανα ΦΛ 44 και ΦΛ 45 και το θωράκιο παραβήματος ΦΛ 47. Η δεύτερη ομάδα γλυπτών έχει ανατολίζοντα διάκοσμο και εκτελείται με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Σε αυτή ανήκουν τα μέλη που αποδίδονται στη δεύτερη ζώνη του επιστυλίου του κεντρικού τμήματος (ΦΛ 41-43), τα θραύσματα της κάτω ζώνης επιστυλίου ενός από τα παραβήματα ΦΛ 48 και ΦΛ 49 και το τμήμα της δεύτερης ζώνης επιστυλίου παραβήματος ΦΛ 50. Ο Ορλάνδος θεώρησε ότι όλα τα γλυπτά, ασχέτως διακόσμου και τεχνοτροπίας, είναι σύγχρονα μεταξύ τους και τα χρονολόγησε με βάση τον ανατολίζοντα διάκοσμο της δεύτερης ομάδας στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα²¹.

Είναι γεγονός ότι η ύπαρξη τέμπλων με δύο ανεξάρτητες ζώνες (επιστύλιο και κοσμήτη) τεκμηριώνεται ήδη από το β' μισό του 10ου αιώνα²², με δείγματα και στους επόμενους αιώνες²³, συχνά δε στις περιπτώσεις αυτές οι δύο ζώνες είναι εκτελεσμένες με διαφορετική τεχνική²⁴. Ωστόσο, οι διαφορές που οι δύο ομάδες της Αγναντης παρουσιάζουν μεταξύ τους είναι ουσιαστικές. Καταρχήν είναι εμφανής η διαφορά στην ποιότητα της εκτέλεσης: τα γλυπτά της πρώτης ομάδας με τον κομψό και σχολαστικό τρόπο απόδοσης των λεπτομερειών, την ποικιλία, ισορροπία και συμμετρία στη χρήση των μοτίβων προδίδουν υψηλή καλλιτεχνική δεξιότητα. Αντίθετα, στα ανατολίζοντα γλυπτά η εκτέλεση του διακόσμου παρουσιάζει αστάθεια, ασυμμετρία και προχειρότητα. Είναι φανερό ότι τα γλυπτά των δύο ομάδων εκτελέστηκαν από διαφορετικά εργαστήρια. Τα γλυπτά της πρώτης αποτελούν έξοχα δείγματα της τέχνης της εποχής τους προερχόμενα από ένα μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο, ενώ της δεύτερης είναι κατώτερης ποιότητας και μάλλον επαρχιακά.

Η διαφοροποίηση επεκτείνεται και στο υλικό²⁵. Μετά τις εργασίες συντήρησης διαπιστώθηκε ότι το μάρμαρο σε όλα τα γλυπτά της πρώτης ομάδας είναι ψυχρού τόνου λευκό με αχνές γκριζές φλεβώσεις, ενώ στα γλυπτά της δεύτερης ομάδας είναι λευκό θερμού τόνου με έντονες οριζόντιες ροδόχροες φλεβώσεις από οξειδία του σιδήρου. Επειδή είναι μάλλον απίθανη η περίπτωση, για ένα επαρχιακό μνημείο όπως ο Ταξίαρχης και για το ίδιο τέμπλο, να δόθηκαν ταυτόχρονα δύο διαφορετικές παραγγελίες σε διαφορετικά εργαστήρια, που δούλευαν πάνω σε διαφορετικά υλικά και με διαφορετική τεχνική, τείνουμε στο συμπέρασμα ότι οι δύο ομάδες γλυπτών δεν ανήκουν στην ίδια κατασκευαστική φάση.

Οι ανωτέρω παρατηρήσεις ενισχύονται από ένα ακόμη στοιχείο, που προέκυψε κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης. Η άνω επιφάνεια της κάτω ζώνης του κεντρικού επιστυλίου είναι εντελώς λεία, πράγμα αφύσικο αν ήταν εξαρχής προορισμένη να υποδεχθεί κοσμήτη. Στην επιφάνεια αυτή είχαν διανοιχθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια τρεις συμμετρικά τοποθετημένες οπές βάθους 0,035 και διαμέτρου 0,015 μ. Το εσωτερικό τους είναι απόλυτα κυλινδρικό και λείο, χωρίς υπολείμματα μεταλλικών συνδέσμων ή ίχνη οξείδωσης, και ο πυθμένας τους κοίλος. Η κεντρική οπή βρίσκεται στον άξονα του κεντρικού κοσμήματος στο ΦΛ 39 και οι δύο άλλες σε απόσταση 0,93 μ. αριστερά και δεξιά της κεντρικής (δηλαδή στον άξονα του κέντρου των διαστύλων). Στην αδρή κάτω επιφάνεια του κοσμήτη της άνω ζώνης δεν διαπιστώθηκε κάτι αντίστοιχο. Είναι φανερό ότι οι οπές δεν διανοίχθηκαν με σκοπό τη στήριξη άλλου μαρμάρινου μέλους –στην περίπτωση αυτή θα είχε χρησιμοποιηθεί μεταλλικός σύνδεσμος– αλλά προοριζόνταν να υποδεχθούν τα στηρίγματα ελαφρών κατα-

²¹ Ο.π., 367-368 : «ἐπειδὴ τὰ ἑλληνιστικά θέματα τῶν γλυπτῶν τῆς πρώτης ὁμάδος σχεδὸν οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ εἶναι ἐν χρήσει ἐν τῇ βυζαντινῇ γλυπτικῇ καὶ δὲν παρέχουν τούτου ἕνεκα ἀσφαλῆ χρονολογικὰ κριτήρια πρὸς καθορισμὸν τοῦ χρόνου κατασκευῆς τῶν».

²² Στο ναό της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά. Βλ. Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 87-88, εικ. 143. Πάντως για το διάτρητο ὀρθό στοιχείο του επιστυλίου της Παναγίας ο Χ. Μπούρας εξέφρασε πρόσφατα την άποψη ότι μπορεί να αποτελεί προσθήκη του 12ου αιώνα (Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 527 και σημ. 63 στη σ. 584) (στο εξής: *Ναοδομία*).

²³ Ὅπως σε ναοὺς τῆς Μάνης τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνα. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ γλυπτά τῆς Μάνης*, Αθήνα 2002, 33-36, εικ. 52-57 (Άγιος Φίλιππος στην Κουνιώτικη Πούλα, 11ος αι.), 78-82, εικ. 127-131 καὶ 133-134 (Άη Στράτηγος Μπουλαριῶν, α' μισό 11ου αι.), 177-180, εικ. 271-277 (Άγιος Πέτρος Καστανέας, αρχές 12ου αι.), 217-221, εικ. 332-336 (Άγιος Δημήτριος Λίμπερδου, 12ος αι.).

²⁴ Μπούρα, *Παναγία Οσίου Λουκά*, 115-121. Δρανδάκης, *Γλυπτά Μάνης*, 343. Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 527.

²⁵ Οι διαφορές στο υλικό διέφυγαν της προσοχής του Α. Ορλάνδου : «Τὰ ἐν τῷ Ταξίαρχῃ σωζόμενα γλυπτά εἶναι πάντα ἐξ ἑγχωρίου βαθυκύνου ασβεστολίθου κατασκευασμένα» (Ορλάνδος, *ΕΕΒΣ* 1929, 359).

σκευών, πιθανότατα τα έμβολα τριών ξύλινων εικό-
νων²⁶. Το στοιχείο αυτό υποδηλώνει ότι, κατά την αρχι-
κή του κατασκευής, το τέμπλο της Άγναντης προοριζό-
ταν να έχει μόνο μία ζώνη επιστυλίου που θα έφερε με-
μονωμένες ξύλινες εικόνες. Εάν δεχτούμε ότι οι δύο ζώ-
νες επιστυλίου συνυπήρξαν στο ίδιο μνημείο, τότε η το-
ποθέτηση του κοσμήτη θα πρέπει να έγινε σε περίοδο
οπωσδήποτε οψιμότερη από την αρχική κατασκευή
του τέμπλου και επομένως οι δύο τεχνοτροπικά διαφο-
ρετικές ομάδες γλυπτών δεν θα μπορούσαν να είναι
σύγχρονες μεταξύ τους.

Όπως είδαμε ήδη, ο Ορλάνδος θεώρησε όχι απλώς ότι οι
δύο ομάδες γλυπτών ανήκουν στο ίδιο τέμπλο, αλλά και
ότι είναι κατασκευαστικά σύγχρονες, τις χρονολόγησε
δε με βάση τον ανατολίζοντα διάκοσμο της δεύτερης
ομάδας στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα. Η χρο-
νολόγηση αυτή έγινε αποδεκτή από τους περισσότερους
μελετητές, αν και δεν λείπουν οι προβληματισμοί²⁷.

Μπορεί ο κλασικίζων διάκοσμος της πρώτης ομάδας
να είναι κατά κάποιον τρόπο «διαχρονικός»²⁸, η τεχνι-
κή όμως της εκτέλεσης και οι λεπτομέρειες του διακό-
σμου οδηγούν σε συγκεκριμένη εποχή κατασκευής, πο-
λύ προωμότερη από την παλαιολόγια περίοδο. Η χρή-
ση της πεπλατυσμένης ταινίας, των κιβωρίων και των
ζωδίων απαντά ήδη στο 10ο και τον 11ο αιώνα, αλλά σε
συνθέσεις λιγότερο ισορροπημένες²⁹. Από την άλλη πλευ-
ρά, η πύκνωση των μοτίβων και η συνεπαγόμενη εξά-

Εικ. 4. Επιστύλιο βήματος. Λεπτομέρεια αριστερού τμήματος.

λειψη των κενών ανάμεσά τους, η εμπλοκή τους σε μια
αέναη επανάληψη, η χρήση του ελισσόμενου βλαστού
με την τριμερή απόληξη, καθώς και η εναλλαγή καρδιό-
σχημων ανθεμίων και κρινανθέμων, είναι χαρακτηρι-
στικά που οδηγούν με σαφήνεια στο 12ο αιώνα³⁰.

Η μορφή της σύνθεσης στο κεντρικό επιστύλιο (έξεργο
κιβώριο με φυλλοφόρο σταυρό στο κέντρο, πλαισιωμέ-
νο από εμπλεκόμενους ρόμβους που περικλείουν ανθε-
μωτές συνθέσεις σε συμμετρικά διευθετημένες παρα-
λαγές) παραπέμπει στη διάθρωση του διακόσμου στο
μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής του Οσίου
Μελετίου στα Μέγαρα³¹, που έχει χρονολογηθεί γύρω
στο 1100³², και στα επαρχιακότερου χαρακτήρα γλυ-

²⁶ Ξύλινες εικόνες επιστυλίου, συνήθως παραστάσεις Μεγάλης Δείξεως ή δεσποτικών εορτών είναι γνωστές από το 12ο αιώνα ή και παλαιότερα. Πολύ γνωστά είναι τα παραδείγματα της μονής Σινά (V. Lasareff, «Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin», ΔΧΑΕ Δ' (1964-1965), 117-143. Γραπτό ξύλινο επιστύλιο του β' μισού του 12ου αιώνα είχε τοποθετηθεί πάνω από το επιστύλιο του μαρμαρίνου τέμπλου στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου (Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 44-45). Στην περίπτωση της Άγναντης η απουσία ισχυρότερης συνδέσεως (ενιαίας αύλακας ή μολυβδοχορημένων συνδέσεων) παραπέμπει σε ελαφρότερα στοιχεία, όπως είναι οι μεμονωμένες εικόνες.

²⁷ Ο Α. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Παρίσι 1976, 64, πίν. XXXIIIc (στο εξής: *Sculptures*), παραλληλίζει τα ανατολίζοντα γλυπτά της δεύτερης ομάδας με γλυπτά της μονής Δαφνίου, αποφεύγοντας ωστόσο να δώσει μια σαφή χρονολόγηση. Ο Χ. Μπούρας, *Ναοδομία*, 338, 348, 414, 489 σημ. 338, 537, 587 σημ. 161, 592 σημ. 324, αν και αναγνωρίζει στο μνημείο στοιχεία που θα μπορούσαν να το κατατάξουν στο 12ο αιώνα (στη σ. 338 κατατάσσει το μνημείο ανάμεσα σε εκείνα που έχουν στοιχεία τυπικά για το 12ο αιώνα, παραλληλίζοντας τα γράμματα της κτητορικής του επιγραφής με εκείνα της Αγίας Μονής Αρείας Ναυ-

πλίου (1149), στη σ. 414 κατατάσσει τα μαρμαρίνα θυρώματα του ναού στα έργα του 12ου αιώνα και στην υποσημ. 338 της σ. 489 αναφέρει τον Ταξιάρχη ανάμεσα στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς του 12ου αιώνα με σχεδόν τετράγωνη κάτοψη), αποδέχεται για τα γλυπτά μια χρονολόγηση στον προχωρημένο 13ο αν όχι στον 14ο αιώνα, βασισμένος στην τεχνοτροπία της ανατολίζουσας ομάδας (338, 537, 587 σημ. 161, σ. 592 σημ. 324). Αντίθετα, ο Ν. Β. Δρανδάκης, *Γλυπτά Μάνης*, 342, δεν φαίνεται να αμφισβητεί τη χρονολόγηση του Ορλάνδου.

²⁸ Το θέμα των συνεχόμενων ρόμβων με εγγεγραμμένα ανθεμωτά φύλλα απαντά, για παράδειγμα, στη μακρά πλευρά της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου, των αρχών του 14ου αιώνα (Α. Ευγγόπουλος, «Τό κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου», *ΕΕΒΣ ΙΑ'* (1935), 352, εικ. 3 και 4). Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 21.

²⁹ L. Bouras, «Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece», ΔΧΑΕ Θ' (1977-1979), 66.

³⁰ Grabar, *Sculptures*, 16.

³¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής», *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-1940), 72-75 και 97-106, εικ. 24, 44-52. Grabar, *Sculptures*, 102-103, πίν. LXXII-LXXXVI.

³² Ο.π., 102-103.

Εικ. 5. Επιστύλιο παραβήματος. Πλάγια άποψη.

πτά από το ναό του Σωτήρος κοντά στην Άμφισσα³³, που έχει χρονολογηθεί στο α' τέταρτο του 12ου αιώνα³⁴. Συγγένεια παρατηρείται επίσης με τα σταθερά χρονολογημένα γλυπτά από τον Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου (1158), στα οποία επαναλαμβάνεται η πεπλατυσμένη ταινία σε χιαστί διάταξη, συνδυασμένη όμως με την ισόπαχη τριπλή που κυριαρχεί στο β' μισό του 12ου αιώνα, διατηρείται το κεντρικό μοτίβο του φυλλοφόρου σταυρού, αλλά έχει πλέον εισαχθεί με σαφήνεια το διπλεπίπεδο ανάγλυφο³⁵. Τα ζώδια στο επιστύλιο της Άγναντης εξέχουν ανεπαίσθητα από το φυτικό κάμπο, μπροστά από τον οποίο τοποθετούνται, χωρίς να αποσπώνται από αυτόν και χωρίς να έχουν αποκτήσει πλαστικό όγκο. Επίσης, η σύνθεση διατηρεί μια χαλαρότητα, το

ανάγλυφο γύρω από τα μοτίβα παραμένει ρηχό και η λάξευση δεν έχει αποκτήσει την καθαρότητα και αιχμηρότητα στις απολήξεις που συναντούμε στα γλυπτά του Ταξιάρχη της Άνδρου. Θα μπορούσαμε έτσι να τοποθετήσουμε τα μαρμάρινα μέλη του τέμπλου της Άγναντης στην περίοδο από τις αρχές έως τα μέσα του 12ου αιώνα.

Η δεύτερη ομάδα γλυπτών, με το ιδιαίτερα ρηχό επιπεδόγλυφο³⁶, τη χαλαρή και ασύμμετρη σύνθεση και τον ανατολίζοντα χαρακτήρα, βρίσκει παράλληλα στο υπέρθυρο της μονής Χελανδαρίου (μεταξύ 1303 και 1313)³⁷, στα γλυπτά του άμβωνα της Αγίας Σοφίας Αχρίδας (1317)³⁸ και της Βέροιας (μεταξύ 1300 και 1317)³⁹, στο διάκοσμο της μιας μακράς πλευράς της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδριτού (αρχές 14ου αι.), τον οποίο ο Α. Ευγγόπουλος συσχετίζει άμεσα με τα γλυπτά της δεύτερης ομάδας της Άγναντης⁴⁰, στα ανάγλυφα της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής (1274)⁴¹ και σε θραύσματα επιστυλίων στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.)⁴². Για την ομάδα αυτή η προταθείσα από τον Ορλάνδο χρονολόγηση στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα προβάλλει πολύ λογική⁴³.

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν οι δύο ομάδες γλυπτών συνυπήρξαν κάποτε στο ίδιο τέμπλο, κάτι που θα σήμαινε ότι το τέμπλο του Ταξιάρχη, κατασκευασμένο στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα, δέχτηκε συμπληρώσεις ή και επισκευές στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα. Στον ισχυρισμό αυτό εύλογα θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει το επιχείρημα ότι, σε μια περίοδο που η γλυπτική παραγωγή της νότιας Ελλάδας φαντάζει μάλλον υποβαθμισμένη, η προσθήκη δεύτερης ζώνης

³³ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ο παρά τήν Άμφισσαν ναός τοῦ Σωτήρος», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 192-194, εικ. 9, 11. Κ. Ασλανίδης - Χ. Πινάτσι, «Το τέμπλο του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Άμφισσα», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 163-170.

³⁴ Ορλάνδος, «Ναός Σωτήρος», ό.π., 195-196.

³⁵ Bouras, «Architectural Sculptures», ό.π. (υποσημ. 29), 65-66, πίν. 21 εικ. 2, πίν. 23 εικ. 5.

³⁶ Αν και το βάθος είναι σχετικά αδρό, δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος κρηομαστίχης.

³⁷ G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Παρίσι 1919, εικ. 155. Θ. Παζαράς, «Πρόταση αναπαράστασης του άμβωνα της Παλαιάς Μητρόπολης στη Βέροια», *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, 251 σημ. 4 και 254 σημ. 20.

³⁸ K. Petrov, «Dekorativna plastika na spomenitse od XIV vek vo Makedonia», *Godišen Zbornik* 15 (1963), 200 κ.ε.

³⁹ Παζαράς, ό.π., 251-254, πίν. 136-147. Ιδιαίτερες ομοιότητες πα-

ρουσιάζουν τα θραύσματα γείσων στους πίν. 136, 1α-στ, 2α-γ με το διάκοσμο των θραυσμάτων επιστυλίου ΦΛ 48-49 και ΦΛ 50.

⁴⁰ Ευγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 28), 346-360 και ιδιαίτερα 352-353.

⁴¹ Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφμες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 38, αριθ. 45, πίν. 30-32.

⁴² Ν. Δημητρακοπούλου, «Τέσσερα επιπεδόγλυφα υστεροβυζαντινά γλυπτά από το Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1991-1992), 277-281. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 204-205, αριθ. 286-289. Το μάρμαρο των θραυσμάτων της Άγναντης θα μπορούσε να είναι επίσης πεντελικό. Βλ. επίσης το τοξωτό πλαίσιο αριθ. 293, Σκλάβου-Μαυροειδή, ό.π., 208.

⁴³ Βλ. και τα σχετικά σχόλια στο Μπούρας - Μπούρα, *Ναοδομία*, 541, 587 σημ. 161-162, 569 και 592 σημ. 324.

επιστυλίου σε ένα μνημείο τόσο απομονωμένο γεωγραφικά όσο ο Ταξιάρχης είναι μάλλον απίθανη. Εξάλλου, το γεγονός ότι τα θραύσματα γλυπτών της δεύτερης ομάδας ανακαλύφθηκαν στα ερείπια του κτίσματος μαζί με αυτά της πρώτης, αν και ενισχύει την άποψη της ύπαρξης διπλής ζώνης επιστυλίων, δεν αποκλείει από μόνο του την περίπτωση τα μέλη αυτά να είχαν μεταφερθεί στην Άγναντη από άλλο μνημείο της περιοχής⁴⁴.

Πάντως, δύο στοιχεία συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η δεύτερη ομάδα γλυπτών κατασκευάστηκε ειδικά για το τέμπλο του Ταξιάρχη και όχι για άλλο ναό. Καταρχήν οι διαστάσεις του κοσμήτη του κεντρικού τμήματος αντιστοιχούσαν απόλυτα στο άνοιγμα των διαχωριστικών τοίχων του βήματος και το κεντρικό του κομβίο βρίσκεται ακριβώς πάνω από το κεντρικό κόσμημα της κάτω ζώνης (Εικ. 4)⁴⁵. Οι πιθανότητες ύπαρξης μνημείου με ακριβώς όμοιο άνοιγμα στην ευρύτερη περιοχή είναι απειροελάχιστες. Επιπλέον, η διαμόρφωση της επιφάνειας έδρασης τόσο στον κοσμήτη του βήματος όσο και στον κοσμήτη της προθέσεως εναρμονίζεται πλήρως προς τη διαμόρφωση της άνω επιφάνειας των αντίστοιχων επιστυλίων της κάτω ζώνης. Έτσι η έδραση του κοσμήτη του βήματος είναι εντελώς οριζόντια, επειδή και η άνω επιφάνεια του κεντρικού επιστυλίου είναι οριζόντια⁴⁶, ενώ η έδραση του κοσμήτη που τοποθετήσαμε πάνω από το επιστύλιο της προθέσεως έχει έντονη κλί-

ση προς τα κάτω, ακριβώς αντίστοιχη με την κλίση της άνω επιφάνειας του επιστυλίου της κάτω ζώνης (Εικ. 5). Η διαμόρφωση επομένως της άνω ζώνης των τέμπλων δείχνει κατασκευαστικά να λαμβάνει υπόψη τη μορφολογία των επιστυλίων της κάτω ζώνης.

Ανεξάρτητα από το αν η οψιμότερη χρονολογικά ομάδα γλυπτών κατασκευάστηκε ή όχι για το τέμπλο του Ταξιάρχη, οι παρατηρήσεις μας για τη χρονολογική σχέση των δύο ομάδων γλυπτών και η αναχρονολόγηση της αρχικής φάσης κατασκευής του τέμπλου αντανακλούν αναγκαστικά στην οικοδομική ιστορία του μνημείου, η ανέγερση του οποίου θα πρέπει πλέον να αναχθεί στο πρώτο μισό ή γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα και όχι στην περίοδο ανάμεσα στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα, όπως υποστηρίχθηκε⁴⁷. Δυστυχώς το ίδιο το μνημείο δεν μπορεί πλέον να μας φωτίσει για την ύπαρξη ή μη οψιμότερων φάσεων ή ανακατασκευών⁴⁸. Μια εκτενέστερη τεχνοτροπική ανάλυση των σπαραγμάτων του τέμπλου, αλλά και των λοιπών αρχιτεκτονικών μελών του ναού, που δεν ήταν δυνατόν να παρουσιαστούν εδώ, θα φωτίσει περισσότερο τις καλλιτεχνικές τάσεις που επικράτησαν στη γλυπτική του ελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια δύο πολύ σημαντικών ιστορικών περιόδων, της εποχής των Κομνηνών και της εποχής των Παλαιολόγων.

⁴⁴ Πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι άλλο βυζαντινό μνημείο σε άμεση γειτνίαση δεν μας είναι γνωστό.

⁴⁵ Το κέντρο του κομβίου απέχει 1,41 μ. από το αριστερό άκρο του κοσμήτη, ακριβώς όσο απέχει το κέντρο του ανάγλυφου κιβωρίου από το αριστερό άκρο του επιστυλίου της κάτω ζώνης.

⁴⁶ Προφανώς επειδή έφερε αρχικά τις ξύλινες εικόνες.

⁴⁷ Ο 11ος και ο 12ος αιώνας φαίνεται ότι υπήρξαν εποχή οικοδομικής άνθησης για τη Λοκρίδα. Στην περίοδο αυτή ανάγονται αρκετά λατρευτικά κτίσματα: ο Άγιος Νικόλαος στη Λάρυμνα, το καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Καμμένα Βούρλα, ο Άγιος Νικόλαος στον Έξαρχο, οι Άγιοι Θεόδωροι Λιβανατών, ο

νάρθηκας του Αγίου Γεωργίου στη Σφάκα και η αρχική φάση του καθολικού της μονής Θεολόγου Δρακοσπηλιάς.

⁴⁸ Το κτίσμα καταστράφηκε από επεμβάσεις κατοίκων της γύρω περιοχής. Στο αρχείο της 7ης Ε.Β.Α. υπάρχουν ελάχιστες φωτογραφίες με την ένδειξη «Ταξιάρχης Λοκρίδος». Σε αυτές διακρίνεται ένα μικρό ερειπωμένο οικοδόμημα που διασώζει σε σχετικό ύψος τους περιμετρικούς τοίχους, με καλύτερα διατηρημένο το ανατολικό τμήμα, και είναι κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από μικρούς πελεκητούς λίθους με άτακτη χρήση πλίνθων στους αρμούς (ανάλογη περιγραφή έχει δώσει και ο Ορλάνδος, *ΕΕΒΣ* 1929, 355).

RECENT OBSERVATIONS ON THE MARBLE TEMPLON IN THE CHURCH OF THE TAXIARCHES, LOKRIS

The church of the Taxiarches in Lokris was identified by Anastasios Orlandos in 1929 (see A.K. Orlandos, “Ο Ταξιάρχης τῆς Λοκρῆδος”, *ΕΕΒΣΣΤ* (1929), 355-370). Among its ruins were numerous members of its marble templon, on the basis of which Orlandos attempted a restoration drawing of the central and one lateral section. Careful examination of the members in the course of their recent conservation in our laboratory led to a series of observations which modify the original proposition.

A. Epistyles: The epistyle of the lower zone (ΦΛ 38-39-40) was carved on two adjoined pieces of marble, of overall length 2.77 m. and not 2.82 m. as Orlandos had calculated. The exact fitting together of the members of the cornice (ΦΛ 41, 42, 43) with the epistyle and the length of its surviving parts (1.50 m.) confirm its correlation with the templon of the bema. However, its correct placement is on the left half of the templon; indeed, in its original form it had three and not two relief bosses.

An element of significance for the chronological relationship of the two zones of the central section is the existence of holes for inserting wooden elements, most probably icons, above the epistyle in a period prior to the addition of the cornice. One of the two epistyles of the lateral aisles (ΦΛ 51) is preserved intact and is 1.41 m. long. ΦΛ 48-49 should be identified as part of the second lateral epistyle, because it preserves a trace of the central relief ornament at the left edge of the lower surface. The rest of the fragments in fig. 20 of the publication join in one section (ΦΛ 50), of length 0.983 m., and formed the cornice of one of the lateral epistyles.

B. Bearing elements: The column capitals in fig. 12 of the publication were in reality two, of which one is identified with ΦΛ 44, while the other (left) has been lost. On the basis of the material and the decoration they can be attributed to the central part of the templon. Column capital ΦΛ 45, with decoration on two sides, is attributed to the templon of the prothesis, while the undecorated ΦΛ 57 to the templon of the diakonikon.

An undecorated mullion (ΦΛ 64), most probably from the

templon of the diakonikon, 0.89 m. high, gives us an indication of the minimum height of the supports of the central section, of which only two fragments are preserved (ΦΛ 61-62).

After mending, three octagonal colonnettes emerged, two of which (ΦΛ 58 and 59) should be attributed to the central section, while the third (ΦΛ 63) to one of the parabemata. The positions of the ornaments on the lower surface of the central epistyle, which define the centres of the intercolumniations, justify the reconstruction of engaged semi-columns at the ends and of half column capitals on the templon of the bema, even though relevant members were not found. On the contrary, there were probably no side supports on the prothesis and the diakonikon.

C. Closure slabs: One small fragment with worn decoration (ΦΛ 123) possibly comes from the templon of the bema. Only one of the closure slabs of the parabemata (ΦΛ 47) was identified. On the basis of the decoration and the material it can be ascribed to the templon of the prothesis.

Dating and stylistic evaluation: The marble members of the templon of the Taxiarches church can be distinguished into two groups, not only on the basis of their decoration and style, as Orlandos observed, but also on the basis of the material and the technique. The sculptures of the first group (ΦΛ 38-40, ΦΛ 51, ΦΛ 44-45, and ΦΛ 47), carved in snow white marble with grey veining, are excellent examples of the art of their time, products of a major artistic centre, and show a classical conception in the decoration and a plasticity in the execution which permits their association with sculptures of the first half of the twelfth century. The sculptures of the second group (ΦΛ 41-43, ΦΛ 48-49 and ΦΛ 50) are carved in marble of warm hue, with pronounced pinkish veining. Their oriental decoration, executed in the champlévé technique familiar from works of the late thirteenth and the early fourteenth century, belies low-quality workmanship and a provincialism. Orlandos considered all the sculptures to be contemporary with each other and dated them, on the basis of the decoration of the second group, to the late thirteenth-early fourteenth century. It is however

obvious that they were executed by two different workshops, most probably in different periods. This hypothesis is confirmed by the existence of the sockets for inserting wooden elements in the upper surface of the epistyle of the bema, which indicates that the templon in its original form was not

crowned by a marble cornice. The re-dating of the initial phase of construction of the templon reflects necessarily the building history of the monument, the erection of which should now be placed in the first half or around the middle of the twelfth century.